

засіявши озимий клін 1933 р. на 123% доведеного плану, відрахувавши всі насіннєві, страхові та фуражні фонди під весну 1934 року»¹⁷⁴. Принцип доведення плану до двору продовжував діяти, тому колгоспи та селяни перебували під постійним психологічним і фізичним тягарем від діяльності «червонона-лочників» сталінських хлібозаготівель. Так, на липень 1934 р. було встановлено план в обсязі 284201 т, а виконали 250796 т, тобто 88,2% плану, з них колгоспи вивезли 225040 т, радгоспи 65522, а решту одноосібний сектор¹⁷⁵. Весною 1935 р. колгоспники деяких районів Вінницької області, виконавши хлібозаго-тівельні завдання, зверталися за продовольчою допомогою до місцевої влади¹⁷⁶. Давалися взнаки дострокові виконання та перевиконання хлібозаготівельних планів у 1933 р., тому область потрапила до розряду «відстаючої». 11 липня 1936 р. з колгоспів Вінниччини було списано 84688 т так званого зернового боргу, а з одноосібників 10037 т¹⁷⁷. У вересні 1936 р. на Чернігівщині 74,1% колгоспам було «вручено зобов'язання» з хлібозаготівель, в одноосібному сек-торі 46%, а на 1 вересня вдалося підписати угоди з колгоспами УСРР на 22,3 млн пудів, з них 14,5 млн пудів на Дніпропетровщині¹⁷⁸. Абстрактні від-сотки хлібозаготівельних планів не завжди вичерпно розкривали соціально-економічні наслідки діяльності «червоних валок» та «буксирних бригад», тому що мільйони пудів зерна на «зсіпних пунктах» були власністю держави, а не колгоспів та селян. Хліб не повертався до них, за винятком позики для буря-косіючих колгоспів. Показником ефективності колгоспного ладу був натураль-ний та грошовий зміст трудовдя, а він виявився жалюгідним, тому що основна частина зерна спрямовувалася на виконання державних хлібозаготівельних завдань. Весною 1936 р., судячи з листа П. Постишева до ЦК ВКП(б), колгоспи України видали на один трудовдень 2,3 кг зерна, але за грошовою оцінкою вони оцінювалися мізерно — 33 копійки¹⁷⁹. Основною причиною незначного напов-нення трудовдя він вважав «низьку товарність» колгоспів. Наприкінці 30-х рр. існували норми здавання хліба з одного га — від 1,5 до 2 центнерів, навіть з'явився термін «зернопостачання» тобто обов'язкова повинність. 17 вересня 1937 р. держава «закупила» у колгоспів 2,8 млн т¹⁸⁰, але виконання хлібозаго-тівельних планів по областях коливалося в межах 4,2% (Чернігівщина) до 33,3% (Одещина), тобто активності не спостерігалось. На 1 січня 1938 р. Україна мала здати 2,8 млн т, а вивезла «червоними валками» 2,7 млн т¹⁸¹.

Отже, в українському селі функціонувала система хлібозаготівельної повин-ності, яка стосувалася колгоспів, колгоспників та селян одноосібників, бо кожен з соціально-економічних секторів отримував «тверде завдання», тобто хлібоза-готівельний план до двору, виконання якого було обов'язковим, про що свід-чили адміністративно-примусові форми та методи масового вилучення селян-ського хліба шляхом організації «червоних валок», «буксирних бригад», «конвеєрної системи», натуральних штрафів тощо.

5. Податкова повинність селян

Становлення та функціонування радянської системи оподаткування, почи-наючи від скасування воєннокомуністичних принципів на початку 20-х рр., супроводжувалося постійним невдоволенням селян. Перехід від продрозкладки

до єдиного сільськогосподарського податку на основі нової економічної політики, на думку «всеросійського старости» М.І. Калініна, виявився «своєрідною формою відносин робітничого класу та селянства»¹⁸². Насправді система оподаткування була фінансово-господарським виразником соціально-економічних відносин влади та селянських господарств, тому що класовий принцип оподаткування передбачав персональне обкладання кожного селянського двору, вибудовуючи у такий спосіб організаційну форму грошової повинності.

В офіційних документах органів радянської влади та публікаціях фахівців податкової справи тих років зустрічалися визначення — «примусові платежі», «податок-примушення», «відчуження примусовим порядком», «повинні платити невеликі податки»¹⁸³, які демонстрували концепцію податкової політики в українському селі, а з іншого боку засвідчували історичний факт існування грошової повинності селян — специфічної форми їхньої примусової данини. Протягом другої половини 20-х рр. загальна сума сільськогосподарського податку була стабільно високою, а «тягар» стягнення становив близько 3% «умовно-чистого доходу» селянських господарств. Однак у 1928/29 р. вона досягла рекордної цифри — 400 руб.¹⁸⁴ Соціально-класовий принцип оподаткування, застосований тоді, поділив селянські господарства на відповідні групи платників податку. Так, на долю 25% селянських господарств доводилося 10% сукупного доходу, а податку вони сплачували близько 4% від загалу; середняки, а це 60% дворів в Україні, зосереджували 60% доходу, проте вносили 49% суми податку, а заможна верхівка села (14%) мала 30% доходу, але з неї стягували 47%¹⁸⁵. У 1928 р. діяв закон про сільгоспподаток 1927 р., тобто з урахуванням пересічної доходності десятини селянського рільництва та городництва. Наприклад, якщо доход становив від 25 до 100 руб., то селянин сплачував 7 коп. з одного рубля доходу, а від 100 до 200 руб. 14 коп., від 350–550 руб. 24 коп., відтак загальна сума податкового стягнення була вагомою. Селянський двір з доходом 211 руб., у якому було 6 десятин ріллі, 4 їдока, сплачував 11 руб. 34 коп. податку, а з 18 десятинами та 1212 руб. доходу — 221 руб. податку¹⁸⁶. Податково-грошова повинність, тобто її сумарне виявлення, залежала від доходності двору, наявності худоби, реманенту, їдоків, а її фінансове навантаження від впровадження класового принципу, що дозволяв фінорганам звільняти найбідніші верстви села від оподаткування. Зокрема, на Всесоюзній нараді з єдиного сільгоспподатку, яка відбулася 2–8 лютого 1928 р. у Наркомфіні СРСР, було зазначено, що в Україні від податку звільнили 35% господарств, а це становило 8% його загальної суми для республіки, яка була розверстана для решти господарств, з них 28% залишились без змін в оподаткуванні, а 34% взяли на себе «класовий тягар»¹⁸⁷.

Податкова політика радянської влади, крім фіскальних функцій, виконувала також соціально-політичну, поділяючи селян на так звані антагоністичні класові групи — бідняків, середняків, заможних, «міцних» та «маломіцних». Вони стали соціально-класовими ярликами, зафіксованими офіційно у податкових документах сільських рад та фінорганів, відтак українське селянство розмежувалося, але за ставками податку, а не укладом життя та повсякденними турботами. Кожен переймався обов'язковою сплатою податку, сума якого залежала від економічно-господарських показників двору та пільг. Якщо господарство мало

одного коня, то надбавка до норми оподаткованої доходності сягала 3–5%, за три голови худоби — від 5 до 10%¹⁸⁸, а це суттєво впливало на селянську економіку. 13 серпня 1929 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР», якою встановив перелік соціально-економічних характеристик (використання найманої праці, наявність млина, складних сільгоспмашин з механічними двигунами, заняття торгівлею тощо)¹⁸⁹. До куркульських були віднесені також господарства, якщо «...до них застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком», котрий становив 300 руб. на їдця, але не менше 1500 руб. на двір¹⁹⁰. Ця категорія господарств називалася «експертниками», тобто оподаткованими в індивідуальному порядку за наслідками експертного обстеження господарства фінінспекторами.

Селянські господарства, які підлягали «експертному» оподаткуванню, перебували під посиленням наглядом сільських рад та податкових органів. Наркомфін УСРР доводив суми податкових платежів до округових фінвідділів, а згодом до районних, які зобов'язували сільради записати до окладних листів селянських господарств конкретний обсяг податку. Фінінспекторам не рекомендували застосовувати індивідуальний порядок оподаткування дворів з 1500–2000 руб. доходу, якщо у них не використовувалася наймана праця, але вимагали стягнення з господарств меншої прибутковості (500–800 руб.), у яких працювали наймити. Наприклад, восени 1928 р. в Херсонській окрузі було виявлено 6000 куркульських господарств, яких «притягнуто» до оподаткування «експертним порядком». Наприклад, господарство, яке мало 4 голови худоби, 1,5 десятин з нормою доходності 250 руб. та загальним прибутком 950 руб., вносило 171 руб. податку¹⁹¹. На Лубенщині «експертники» сплачували у 1928/29 р. 18%, на Чернігівщині 21,1% загальної суми податку. Пересічно на одне господарство в «експертному порядку» оподаткування припадало 187 руб., але в окремих районах 251 руб. (Богуславський), 270 руб. (Гребінський), 263 руб. (Миронівський)¹⁹². У вересні 1923 р. індивідуальним порядком було оподатковано 2% селянських господарств в Україні, хоча на Лівобережжі та в Степу 2,5%, а загальна сума нарахованого податку становила 83 млн руб.¹⁹³ Виконання податку, яке зазвичай відбувалося восени, виявилось неоднозначним, викликаючи обурення різних соціальних груп села. Якщо на Дніпропетровщині було стягнуто 92%, то на Білоцерківщині 24%, на Чернігівщині 72%, а на Харківщині 75% встановленої суми податку¹⁹⁴. Загалом у 1928/29 р. стягнення податку перевищувало заплановану суму на 12,4%, але наступного 1929/30 р. мали недовиконання плану, хоча порівняно з попереднім роком його сума була перевищена на 6 млн руб., наповнюючи бюджет країни — від 5,4% у 1928/29 до 3,2% у 1930/31 р.¹⁹⁵

Статистично-економічні показники оподаткування розкривають особливості оподаткування селянських господарств, колгоспів, радгоспів, але вони не передають безпосереднього впливу податкового тиску на повсякденні турботи селянської родини, на її соціально-побутовий стан. Соціально-психологічна напруга в українському селі, починаючи з січня 1928 р., була вибуховою, тому що селяни відчували на собі подвійний тягар натуральної та грошової повин-

ностей. Невиконання хлібозаготівельного плану до двору посилювало режим оподаткування, тобто застосування «експертного» податку та самообкладання. Селяни масово скаржилися до фінорганів, писали до редакцій газет, зверталися до ВУЦВКу, НК РСІ УСРР. Наприклад, селяни с. Левківка Ізюмської округи заявляли місцевим органам влади таке: «Ми хліб вивозимо лише тому, що нам треба розрахуватися з податками, аби не самообкладання, то ні фунта не повезли б»¹⁹⁶. Органи ДПУ відслідковували настрої селян у зв'язку з хлібозаготівлями та оподаткуванням протягом першої половини 1928 р., перехоплюючи їхні листи. В одному з них зазначалося: «Остап Вишня писав, що раніше за крест'янина не безпокоїлись, здав осінній податок і більш його ніхто не трогав, а тепер не забувають, як начнуть з осені госпподаток, як шкребнуть, то він бідний й сюди й туди, б'ється і посліднє продає, а то придуть та будуть описувати. Кажали, що з вас брали податок, а тепер в десять раз більше беруть. Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совєцьке желізне, запрягають так і самообкладанням — воно нужно було стягати з дядька послідню шкуру»¹⁹⁷.

Подібні настрої засвідчували негативне ставлення селян до податкової політики влади, а також передавали безпосередній вплив на їх соціально-економічний уклад життя, тому що податок набув ознак соціально-політичного тиску, упокорення та відвертого пограбування заможних і середніх верств села. Зокрема, співробітник Наркомфіну УСРР О. Кушнір зазначав тоді, що податок «затримує ріст багатих»¹⁹⁸, але з бідних він був мізерним. Селян штрафували за утаювання об'єктів оподаткування, конфісковували майно за ухилення від сплати податку, репресували, арештовували. Наприклад, студент Г. Висоцький скаржився 19 січня 1929 р. Г. Петровському на безглузде і несправедливе оподаткування його батька — мешканця с. Петрове на Криворіжжі. «І ось, коли нам дали відпуск на зимову перерву, — писав він, — я поїхав до своїх батьків на село погостювати, тому що, де родився, то туди й тягне. Але зустріч моя була не весела, а плачевна. Плачевна вона була через те, що коли я ввійшов у хату, то мене вкрили сльозами, що немає батька, забрали в темницю на 4 місяці за налог, який наложили в розмірі 175 крб. за оте господарство, що в нас є. І батько 55 крб. заплатив, а за останні його забрали в темницю без всякого попередження, а просто вечером прийшли, описали, а на другий день і суд. І зараз після суду заперли в темницю як якого-небудь бандита, котрий украв щонебудь, чи вбив кого. Не одержавши відповіді від голови, я звернувся до членів налогової комісії. То вони мені відповіли так, що коли розбирали твого батька заяву, то голова сільради сказав так, що з «Максима Висоцького не знімати нічого, я з нього шкуру зніму. Коли сина є за що вчити на червоні студенти, то хай плате й налог». Це один факт. Потім другий факт мені члени сільради сказали такий, що «... твого батька назначили в експерти й наклали налог через те, що коли назначали його в експерти, так він купив закона про сільгоспналог і доказував голові сільради, які господарства можуть належати до експертного, а які ні». І от голова сільради на засідання налогкомісії сказав: «Я його навчу, як з законами носитися». Отак партієць каже за те, що мужик докопався до закону»¹⁹⁹.

Ця бувальщина передає гостроту соціального повсякдення в українському селі, свавілля місцевого голови сільради, озброєного державними інструкціями про індивідуальний порядок оподаткування селянських господарств, теорією класової боротьби та класовим принципом податкової політики радянської держави. Голова сільради не звертав уваги на соціально-економічне становище конкретного двору, на склад сім'ї, на особу її господаря, котрий чотири роки воював на фронтах Першої світової війни, а його дружина витягувала на собі 8 душ родини, був побитий за німецької окупації у 1918 р., відмовився від участі у повстаннях проти радянської влади на початку 20-х рр. Подібне оподаткування селян набуло тоді поширення, стало ознакою повсякденного життя села. Так, у лютому 1929 р. в селах Миколаївської округи було розглянуто 223 справи за несплату сільгосподатку, з яких засуджено до позбавлення волі до одного місяця, примусових робіт та штрафу 135 осіб, від 1 до 3 місяців 35, більше 3-х місяців 54 «експертників»²⁰⁰. 7 серпня 1929 р. секретаріат ВУЦВКу пояснив селянам порядок експертного оподаткування, якому підлягали «...міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом»²⁰¹. Функціонування системи експертного оподаткування перетворило життя українського села у своєрідний поліцейський відділок, але відтепер наглядом за його дотриманням займалися сільські ради, застосовуючи проти заможних і середніх селянських господарств комбінований тиск. Він досить вичерпно постає в листі селянина М.М. Кутового з с. Криштопівки Драбівського району до ВУЦВКу 13 серпня 1929 р. «За незмогу виконати податок по хлібозаготівлі, — скаржився він, — на мене покладено штраф в сумі 278 крб. 90 коп. Я з проханням звернувся до райвику, аби накладений на мене штраф було знято і дозволено з нового врожаю виконати належні з мене 37 пуд. 34 фунта. Райвик наложив резолюцію: «Стягнути штраф». Звертаюсь до ВУЦВКу з проханням, поскільки не в силах виконати такий штраф, відмінити і дозволити довести недоданих 37 пуд. 34 фунта з нового врожаю. Разом з цим доводжу до відома, що мене обложили експертним аналогом в сумі 165 крб. 75 коп. тільки за те, що я в прищлім році під час жнив наняв поденного косаря на 5 днів, поскільки був час гарячий, а у мене в сім'ї працездатних 2 душі. Прошу розпорядження, аби цей налог з мене було знято»²⁰². Подібних листів було безліч.

Закон забороняв наймання додаткової робочої сили, відтак наймити втрачали джерело заробітку, а селянські господарства — врожай, позаяк самотужки не могли своєчасно скосяти, заскиртувати та згодом обмолотити. Отже, податки не лише виснажували фінансово селянське господарство, а й руйнували усталений уклад життя в українському селі. За несплату податку селян оголошували «ворогами радянської влади», тому податкова політика набувала ознак політичних чисток. Кожне селянське господарство мало «податкового паспорта», до якого записували прибуток, економічно-майновий стан двору, відтак уникнути оподаткування було складно. Безпаспортний український селянин, але з «податковим паспортом», щоденно переймався думками і працею довкола однієї справи: якомога швидше внести податки, щоб уникнути репресій.

Сільгосподаток, крім властивих фінансових функцій, виконував соціально-виховні та організаційні, особливо в царині стимулювання хлібозаготівель,

здійснення колективізації, проведення позик тощо. Для бідняцьких господарств, яких не звільняли від податку, а також для колгоспників, запроваджували зниження норм доходності десятини від 50 до 75%²⁰³. У 1928–1930 рр. індивідуальні селянські господарства були основними платниками податку. Наприклад, з 2 млн руб. податку для Проскурівської округи колгоспи та радгоспи внесли 97 тис., а одноосібники 1,9 млн руб.²⁰⁴ Звільнення від податку 35–40% господарств перекладало фінансовий тягар на решту селянський дворів, спричинило невдоволення та вибух гніву, котрий вилився у рух опору протягом 1929–1930 рр.

Четвертий квартал 1929/30 податкового року свідчив про недовиконання плану стягнення податкової суми. У березні 1930 р. «запаморочена» успіхами колективізації влада не забувала про податок. Наркомфін запропонував оподатковувати доход кожної галузі сільського господарства, а не «огульну десятину», відтак селяни мали платити з перших 25 руб. доходу 4 коп., з 25–100 руб. 7 коп., а більше 600 руб. 30 коп. з кожного карбованця²⁰⁵. Встановлювалися терміни сплати податку: 20% суми до 1 вересня, 30% до 1 жовтня, 20% до 1 листопада, 20% до 1 грудня та 10% до 1 січня. Чотири місяці соціального напруження, якщо вчасно вдавалося вносити податок, а зазвичай податкова кампанія тривало від року до року, тримаючи селян в лещатах страху. Восени 1930 р. в газетах лунали заклики «натиснути на злісних неплатників боргів», внести «державний борг»²⁰⁶, а М. Горький навіть опублікував «оптимістичну статтю»: «Якщо ворог не здається — його знищують»²⁰⁷. Неплатники податку, особливо «експертники», також вважалися «ворогами народу». 30 березня 1930 р. Наркомфін УСРР зобов'язав місцеві фінустанови оподатковувати «експертним порядком» усі господарства, які мали ознаки куркульських²⁰⁸.

Класове полювання на «відьом» набуло нової потуги та фази, тому що співпало з апогеєм усуспільнення селянського майна, відтак податковим пресом селян заганяли до колгоспів. За перші дві декади жовтня 1930 р. надійшло 38% суми податку, а тому за «злочинно ганебні темпи» пропонували заносити на «чорну дошку» райони, які зволікали зі стягненням податку²⁰⁹. Акція «чорних дошок» виконувала тоді виховну функцію, а не карально-репресивну, яка з'явилася згодом у 1932 р., однак райвиконкоми одержали серйозне попередження. 3 жовтня 1930 р. газети повідомили про ставлення уряду щодо «кволого» стягнення податків. «Отже, — наголошувалося в одній з публікацій, — уряд зобов'язав усі райвиконкоми не тільки виконати план на новий квартал, а й обов'язково поповнити прориви IV кварталу 1929–30 р., зокрема закінчити збирання з усіх платників с. г. податку, самооподаткування»²¹⁰. Політично-ідеологічні заклики не завжди співпадали з економічно-фінансовими можливостями самих платників податків, особливо в умовах цілковитого хаосу та ліквідації «куркульства як класу». 21 жовтня 1930 р. газета «Вісті ВУЦВКу» опублікувала витримки з радіограми В. Чубаря до всіх райвиконкомів, у якій зазначалося, що в Україні «...нема жодного податку, жодного виду надходжень, по якому на цей час не було б великого відставання», а тому райфінвідділи «...повинні налагодити щоденну приставку грошей з села до установ Держбанку, а де їх нема — до райсільбанків»²¹¹. Через ощадні каси мало надійти 41% суми обов'язкових платежів, а «куркулі» виконали весною 1931 р. 66%, кол-

госпники та одноосібники — 90–95% обсягу податків²¹². Фіноргани виявляли непманів, які продавали власне майно, уникаючи оподаткування, а загалом на сільське населення припадало у жовтні 1931 р. 70% податкових і неподаткових платежів²¹³. На одне господарство, залежно від його економічного статусу, припадало від 14 до 55 руб. податку, але додатково кожен селянський двір вносив від 10 до 50 руб. позики «П'ятирічка за 4 роки», яку можна віднести до грошової повинності селян²¹⁴.

Весною 1930 р., яка стала першою колгоспною весною, відбулося підвищення середніх норм доходності рільництва з метою оподаткування: з 42 руб. 50 коп. до 58 руб. 90 коп. Прибутковість десятини на Поліссі становила 57 руб., на півдні — 45 крб., на Правобережжі — 75 руб., але для селянських господарств Тульчинської округи збільшення податку становило 39%, для Маріупольської — 81%, для Херсонської округи — 137%, тому що союзний Наркомфін вимагав від УСРР зростання суми фінансових надходжень до бюджету²¹⁵. Сільгосподаток для колгоспів та колгоспників у 1930–1932 рр. збільшився у 8 разів, для селян одноосібників — у 9 разів, але сума вилученого податку з останніх перевищувала суму податку усуспільненого сектору у півтора-два рази²¹⁶. Найактивніша фаза стягнення податків припадала на третій-четвертий квартал, тобто на зиму-весну. Наприклад, з 132 млн руб. єдиного сільгосподатку, зібраного у 1931 р., протягом них отримали 124 млн. руб.²¹⁷ Селян, крім податку та само обкладання, зобов'язували здавати так званий культзбір, тобто гроші на розвиток соціально-побутових установ (школи, лікарні). Фінпланом 1931 р. передбачалося 50 млн руб. «культзбору», але від його стягнення звільняли 20% колгоспників, 10% селян-бідняків та 5% «трудових господарств», а з куркульських господарств — стовідсоткове вилучення²¹⁸. З селянами ніхто не панькався, якщо вони не сплачували «державних боргів», тобто власних коштів для розвитку державної промисловості, зміцнення карально-репресивних органів, зарплати фінінспекторів, щоб оперативніше доводили план до двору. «5 грудня Майданівською сільрадою, — скаржилася селянка Г.Зінченко з с. Майданівки Бородянського району Київщини, — було забрано майно, одяг разом із скринєю у мене за несплату державних боргів, як-то: с/г податок та самообложення. На другий день мною було заплачено всі державні борги, а одягу мені не повернули і не повертають, і невідомо де діли мій одяг»²¹⁹. Зв'язок натуральної (хлібозаготівельної) повинності з грошовою у формі податку, самооподаткування, позики — виявився смертоносним для селянських господарств та колгоспників. 21 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про одноразовий податок на одноосібні господарства», якою передбачив «...підвищення податку аж до подвоєння одноосібним господарствам, що злісно не виконують державних заготівель та на звільнення від податку, повнотою і частково, тих господарств, що акуратно виконали зобов'язання щодо грошових платежів і планів державних заготівель»²²⁰. Впровадження цієї норми виснажило господарства, призвело селянські родини до масового вимирання від голоду.

Хлібозаготівельні та фінансові органи спиралися на закон 7 серпня 1932 р., на постанову від 20 листопада про підсилення хлібозаготівель та відповідні інструкції, а також на постанову від 21 листопада, застосування яких свідчило

про системне функціонування натурально-грошових повинностей в українському селі. «Класовий принцип» оподаткування вважався священним, а стягнення податку мало бути завершено до 31 грудня. З осені 1932 р., як зазначив В. Молотов на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б), «...ми почали переходити до заготівель порядком податку»²²¹, тобто план до двору був своєрідною формою данини, яку селянин мусив здати уповноваженим. 11 січня 1933 р. Раднарком УСРР констатував той факт, що одноразовий податок у грудні 1932 р. «повнотюю не виконано» (79,2%), тому категорично радив «...всім облвиконкомам негайно забезпечити 100% стягнення одноразового податку»²²². Організовували змагання, інші форми соціальної активності, однак податок — справа економічна, а після виснажливих хлібозаготівель та голодомору першої половини 1933 р. говорити про його виконання «повнотюю» було злочинно. Наприклад, у травні 1933 р. у Синельниківському районі на Дніпропетровщині вдалося виконати квартальний план грошових зобов'язань на 36,3%²²³, тому що населення потерпало від голоду.

Положенням про сільськогосподарський податок на 1933 р., яке затвердили 25 травня 1933 р., передбачалося оподаткування колгоспів, присадибних ділянок колгоспників, одноосібників, промколгоспів, а також встановлювався окладний рік — з 1 січня до 31 грудня. Для колгоспів обрали конкретні ставки оподаткування одного гектара: зернових культур — 2 руб. 20 коп., картоплі — 3 руб., льону — 1 руб. 60 коп., тютюну — 6 руб. 50 коп., городини — 13 руб., саду — 27 руб., виноградників — 24 руб.²²⁴ Існували пільги для вирощування технічних культур (цукрових буряків, льону, хмелю, конопель). Якщо колгоспники мали двох непрацездатних, то знижка ставки оподаткування становила 5%, трьох — до 10%, чотирьох і більше — 15%. Суттєво зросли норми прибутковості одноосібних селянських господарств, які сплачували 15 руб. 10 коп. з кожного рубля понад 200 руб. прибутку, а якщо від 300 до 500 руб., то 25 руб. 20 коп. і 125 руб. 33 коп.²²⁵ Сільським податковим комісіям надавалося право звільняти цілком або частково господарства бідняків та червоноармійців від податку, але стягувати їх з куркульських індивідуальним порядком за «справжньою прибутковістю», а не за нормами. Сільські ради складали списки. Податок з «куркулів», прибуток яких не перевищував 1000 руб., стягувався за твердою ставкою — 350 руб. з двору, а з прибутку 1000–3000 руб. — 400 руб., а якщо господарство мало понад 6000 руб. прибутку, то воно мало сплатити 3220 руб. податку, тобто більше половини. За приховування джерел оподаткування накладався штраф у розмірі не більше подвійної суми податку, половину якого платників мав виконати до 15 вересня, а решту — до 15 листопада поточного року²²⁶.

Наркомфін СРСР вимагав дотримання «твердої класової лінії» при оподаткуванні сільського населення. Колгоспи Одеської області у червні 1933 р. достроково сплатили податки, навіть до появи закону про сільгоспподаток та вручення окладних листів²²⁷. Порядок проведення сільгоспподатку 1933 року у вигляді постанови РНК УСРР з'явився 2 червня, згідно якого куркульські господарства мали сплатити податки «повнотюю» до 15 серпня²²⁸. Українські селяни сплачували по 37 руб. позики на двір, а загалом її сума для сільського населення становила у 1933 р. 106 млн, у 1934 р. — 143 млн. руб.²²⁹ 17 вересня

1933 р. Бородянський райвиконком оподаткував чотири «куркульських» господарства с.Мигалки в індивідуальному порядку, тому що вони займалися перепродажем м'яса та скупкою, маючи від 500 до 900 руб., відтак вимагав стягнути з них податки протягом 2–3 днів²³⁰. Наприкінці року багато районів навіть перевиконали план обов'язкових платежів, а також багато сільських рад, але були села з боргами. Зокрема, в Менському районі селяни недоплатили 32 тис. руб. податку, а в Чернігівському районі недовиконання сягало 28%²³¹.

Обов'язкові платежі селян в умовах голодомору та голоду, випадки яких траплялися навіть протягом 1934–1935 рр., ставали для них непосильними, тому будь-які додаткові зобов'язання, особливо позики та культзбір, знекровлювали село. 2 лютого 1934 р. нарком фінансів УСРР О. Рекіс повідомив голову Раднаркому УСРР П. Любченка про те, що колгоспи передплатили позику в розмірі 123 млн руб., а колгоспники — на 45 млн руб., однак її виконання станом на 1 лютого виявилася незадовільним: 61,7% на Харківщині, 68,8% — на Київщині, 64,5% — на Вінниччині, 84,5 — на Дніпропетровщині, 77,7% — на Одещині, 52,2% — на Чернігівщині та 70% — на Донеччині²³². Багато районів мали виконання підписки позики на 12–30%, але навіть 40 млн руб. позики по селу та 94,1 млн руб. так званого культзбору, вилучених фінорганами та сільськими радами, свідчили про інтенсивність мобілізації коштів, про постійне тероризування селян, про конфіскацію майно, про його продаж з торгів.

5 березня 1934 р. М. Хатаєвич інформував С. Косіора про те, що середні ставки культзбору для колгоспників становили 48 руб., для одноосібників — 54 руб., тому просив підвищити їх для області на 10–12 руб.²³³ Нарком О. Рекіс не підтримав пропозицію М. Хатаєвича, зазначивши, що у решті областей їх збільшили, але десятки і сотні районів мають недобір в 11–15%. Позика 45 млн. руб., яка переважно припадала на колгоспників, була виконана у березні 1934 р. лише на 20%, тобто 9 млн руб., а «куркулі» мали дати 4 млн. крб., однак сплатили лише 0,6 млн руб.²³⁴ Не з'ясовуючи економічних можливостей селянських господарств сплачувати податки та неподаткові платежі, О. Рекіс запропонував 27 березня П. Постишеву скасувати будь-які обмеження щодо застосування права продажу майна одноосібників за ухилення або недовиконання «державних зобов'язань»²³⁵.

30 червня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У отримало від Сталіна телеграму, якою він зобов'язав взяти під особливий нагляд та контроль виконання населенням податків. На 20 листопада 1934 р. надійшло 473, 2 млн руб. податкових і неподаткових платежів, що становило 85,2% виконання річного завдання, з них 138,4 — культзбору (84,8%), 123,6 — сільгосподатку (94%), 74 — самообкладання (94%), 30,8 — млн руб. одноразового податку (75,2%), а також було стягнуто 106,3 млн руб. страховки майна²³⁶. На одне господарство колгоспника припадало 80 крб. обов'язкових грошових платежів, на одноосібне — 233 руб., «куркульське» — 1505 руб. на рік, з них для двох перших категорій культзбір був вищим від решти стягнень, навіть від податку та само обкладання, а для так званих «куркулів» культзбір сягав 378, сільгосподаток — 459, самообкладання — 668 руб.²³⁷ «Успіх» податкової кампанії можна пояснити використанням репресивних методів. Так, 14 вересня 1934 р. В. Куйбишев та Л. Каганович запропонували Сталіну скасувати постанову 17 вересня 1932 р. про забо-

рону стягнення у фонд оплати за штраф вартості живого та мертвого реманенту, застосовуючи до неплатників податків конфіскацію майна, крім житла, палива, одягу, взуття та білизни²³⁸. 1 листопада 1934 р. колгоспи виконали 82,3%, колгоспники — 85,6%, «трудові» одноосібники — 86,7%, «куркулі» — 79,2% суми планового зобов'язання податкових і неподаткових платежів²³⁹. Отже, форми грошової повинності та методи її виконання залишились без особливих змін. Хоча терміни сплати були скорочені, кампанія по мобілізації коштів населення тривала протягом року.

Друга половина 30-х рр., незважаючи на скасування карткової системи постачання міського населення хлібом, не послабила податкового тиску на село. Якщо скласти разом усі форми обов'язкових платежів (податок, самообкладання, культзбір), то у 1934 р. одноосібне господарство платило пересічно 260 руб. на рік, а наступного 1935 р. — 428 руб. «Експертники» вносили податок залежно від суми доходу: 500 крб. при доході 1500 руб. на двір та 720 руб. при 2000 руб.²⁴⁰ Одноосібники, щоб уникнути принципу класового оподаткування та руйнівних його наслідків, подавали заяви до колгоспів. Зокрема, на Київщині до них записалося 12 тис. селянських дворів, на Вінниччині — 24%, а з 83 млн руб. запланованого стягнення податку з одноосібного сектору, скороченого згодом до 53 млн крб., виконали на 10 вересня 1935 р. 17,2 млн руб., тобто 32,4%²⁴¹. За перше півріччя 1935 р. до колгоспів, щоб «заховатися» від оподаткування індивідуальним порядком, подалося 156 тис. селянських дворів, тому що податкові органи тероризували селян. За даними 12 районів Київської області у 1935 р. було описано та продано майно 1350 господарств, які не виконали грошової повинності, а на Харківщині та Вінниччині — майже кожне п'яте господарство селян²⁴². Отже, репресивний механізм продовжував діяти і протягом другої половини 30-х рр., не звертаючи уваги на жакливу економічну та соціально-демографічну ситуацію у постголодоморному селі. Наркомфін УСРР встановив у 1936 р. ставку культзбору для колгоспників 35 руб. на двір, сподіваючись на 110 млн. руб. планового стягнення²⁴³. За матеріалами річних звітів колгоспів України 1937 р. обов'язкові платежі колгоспів у 1936 р. становили 190,5 млн, у 1937 р. — 233,9 млн. руб.²⁴⁴ 16 травня 1937 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову, якою звільнили з 1 липня 1937 р. від сплати податків тих колгоспників та «трудових» одноосібників, яким виповнилося 60 та більше років²⁴⁵. Станом на серпень 1937 р. колгоспники виконали 94,1%, одноосібники — 67,2% планового обсягу податку, а також 84,5% та 41,3% культзбору²⁴⁶. 26 травня 1938 р. Наркомфін СРСР надіслав до відповідних установ циркулярного листа № 288/141 «Про проведення сільськогосподарського податку у 1938 р.», яким встановив умови та форми оподаткування колгоспників та одноосібних селянських господарств, керуючись попередніми законами 1934–1937 рр.²⁴⁷ Якщо присадибні ділянки колгоспників не використовувалися під сади та посіви, то їх могли звільнити від оподаткування, а заробітки трактористів МТС, які жили на селі, не підлягали оподаткуванню. Доходи від використання гужового транспорту обкладалися не сільгосподатком, а подоходним. Неземлеробські заробітки одноосібників підлягали оподаткуванню.

В українському селі, починаючи з 1927/28 р., впроваджувалася дивна форма додаткового оподаткування селян, яка мала назву — самообкладання. Зустрі-

чалось таке визначення самооподаткування, ніби селянські господарства, виконавши важкий сільськогосподарський податок, добровільно погоджувалося на чергове стягнення грошей. 28 грудня 1927 р., на засідання хлібозаготівельної комісії політбюро ЦК КП(б)У у складі В. Чубаря, Л. Кагановича, О. Чернова, В. Затонського та М. Полоза, було ухвалено рішення про підготовку закону про самооподаткування до 30 грудня²⁴⁸. 31 грудня політбюро ЦК встановило ставку — 35% від суми сільгоспподатку²⁴⁹. 8 січня 1928 р. газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала інструкцію про застосування постанови ВУЦВКу та РНК УСРР від 2 січня «Про самообкладання людної та задоволення її громадських потреб», започаткувавши цю дивовижну форму додаткового податку для розвитку соціально-культурної галузі радянського повсякдення (лікарні, хати-читальні, клуби, школи, дороги тощо). Його можна було виконувати грішми, трудовою участю та сплатою натуральної повинності, але за умови половини голосів трудового колективу, загальних зборів села. Для робітників і службовців існувала ставка 10–15%, для кустарів та ремісників — 15–30%, для напівпромисловців — 20–35%, для підприємців-промисловців — 25–40% від суми сільгоспподатку²⁵⁰. «Купці й дворяни утримували колись на свої кошти клуби, — зазначалося на пленумі Запорізького окрвиконкому, — чому ми тепер не можемо утримувати своїми коштами селянські клуби й хати-читальні»²⁵¹.

Просвітницьке завдання, яке спочатку покладалось на самообкладання, швидко трансформувалося у звичайні побори селян. Його сплачували навіть особи, позбавлені виборчих прав, а культурне відродження селяни сприймали по-своєму. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, відвідавши Уманщину, писав в газеті «Вісті ВУЦВКу»: «Так, в одному селі Ладизинського району давненько вже заслухали доклад про самооподаткування на побудову школи і ні до чого не домовилися, а через кілька днів загальні збори порадилися зібрати 550 руб., щоб купити дзвін та 675 руб. на утримання попа й диякона»²⁵². Станом на 17 січня 1928 р. 5 тис. сільських рад 26 округ, а це майже половина їх в Україні, взяли на себе зобов'язання по самооподаткуванню на 16 млн руб.²⁵³ Секретар ВУЦВКу А. Буценко також висловлював оптимістичні настрої стосовно просування самооподаткування в селах України. «На кінець січня цього року, — наголошував він 3 лютого, — ми маємо відомості, що майже в усіх селах України закон про самооподаткування проводиться успішно і що в низці сел процент оподаткування по відношенню до єдиного сільгоспподатку, замість 35% збільшено до 60 і навіть до 100% на спекулятивні елементи і на тих, хто експлуатує чужу працю і збагачується її коштом»²⁵⁴. Нарешті, почали офіційно говорити про вибіркового класовий принцип застосування самооподаткування, яке використовували для максимального вилучення коштів заможних груп села. «Запропонувати сільРПК, — наголошувалося в постанові Харківського окрпарткому від 6 січня 1928 р., — проводити самообкладання повністю в розмірі 35% сільгоспподатку, допускаючи в окремих місцях перевищення зазначеного проценту в належності від потреб села, можливості обкладання і бажаності самого населення. В заможних і куркульських селах при самообкладанні не обмежуватися 35%-вим обкладанням. Найбільшу важкість самообкладання зосереджувати на групі більш забезпечених і особливо заможних і куркульських господарств»²⁵⁵. Пропонувалося стягнути до 1 лютого 70% суми, щоб не викликати невдоволення селян, а з «куркулів» брати — «негайно та повністю».

Інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс, перебуваючи в Кам'янецькій окрузі, інформував центр про те, що одночасне стягнення самообкладання та селянської позики, які становили третину суми податку, з економічної точки зору не підлягає виконання, а з політичної викличе спротив і соціальний гнів населення²⁵⁶. Якщо одні висловлювали обережність щодо застосування ставок самооподаткування, то інші партноменклатурники пропонували «надзвичайні заходи». Зокрема, нарком фінансів УСРР М. Полоз радив окрфінвідділам застосовувати примусове стягнення суми самооподаткування, вдаючись до арешту, опису та прилюдного продажу майна. За постановами зборів, рішення яких ухвалювалися переважно під тиском сільських рад, в Україні мало надійти 35,3 млн руб., а 20 лютого зібрали лише 18,4 млн руб., тобто 57%. Хоча були округи, у яких виконання становило 12,6% (Кам'янецька), 7,1% (Тульчинська)²⁵⁷. Селяни обурювалися, а в листах висловлювали подив: «...ще й самооблогу якусь видумали, усе вам мало»²⁵⁸. Наприклад, в с. Виповзка Переяславського району збори села скликали чотири рази: на перших зборах — жодного голосу за самооподаткування; на других — теж; на третіх один за, решта проти; на четвертих, коли з'явилося лише 45 осіб, 38 проголосували проти, 8 не голосували²⁵⁹.

На адресу партійних та радянських органів влади посипалися листи від селян, у яких «плач та крик і більше нічого». «Самообкладання» довершило чашу селянського терпіння. «Кожен рік все гірше і гірше, — писав у лютому 1928 р. Ф. Станіславський з с. Христинівка на Уманщині, — зараз такі податки великі накладають на селян, якесь самообкладання виявилось, хіба можна цю владу вважати хорошою, яка не рахується, останню корову забирає»²⁶⁰. Подібних листів було безліч. Вони офіційно надходили до органів влади, а інколи співробітники ДПУ перехоплювали приватне листування. Наприклад, селяни с. Великопавлівка Зіньківського району писали 11 лютого 1928 р. таке: «Ну, а за податок так натиснули на дядьків, що забрали у селянина все, що потрапляло під руки — полотно, годинники, сукно. А тепер самообкладання, то виходить чистий скандал. Селянство кричить криком, що не треба, а вони обкладають, на самообкладання дали малий строк, а потім будуть забирати»²⁶¹. Кампанія по самооподаткуванню а насправді з примусового оподаткування селян за довільною ставкою, виходячи з класових та ідеологічних міркувань і планового завдання «мобілізації коштів», офіційно висвітлювалася пресою. Ніхто не приховував додаткового оподаткування селян. «Закінчено кампанію по самооподаткуванню в Березівському районі, — повідомляла газета «Вісті ВУЦВКу» — Середній процент самооподаткування було доведено по району до 50% єдиного с.-г. податку, причім по деяких селах, як от в Маринівці та Завадівці, самооподаткування перевищило 60% єдиного с.-г. податку»²⁶². Весною того ж року деякі села цього району уразив голод, як наслідок виконання хлібозаготівельної та грошової повинностей. Конструктивні зауваження селян на загальних зборах стосовно ставок і термінів внесення самооподаткування вважалися куркульською провокацією. Органи ДПУ відслідковували соціально-політичні настрої селян довкола оподаткування, надсилали відповідні спецзведення до виконавчих органів влади. Так, в с. Михайлівка Лозовеньківського району на Харківщині «куркуль» Баєв виступив на загальних зборах із такою заявою: «Радвлада нас душить. До якої пори це відбуватиметься? Не встигли заплатити податок, як уже

треба платити самообкладання. Щоб позбутися радвледи, нам треба організувати зелені банди». А селянин Ф. Захаров з с. Петровське заявив на сільському сході: «Громадяни, у нас цього року недорід, самообкладання ми платити не в змозі, а якщо і доведеться платити, то не більше 15% з розстрочкою до 1 травня»²⁶³. Влада не звертала особливої уваги на заяви селян, збільшуючи ставки самооподаткування, тобто оподатковуючи селян «самостійно» за класовим принципом. У 1928/29 р. надійшло 19,4 млн, з них селяни віддали 19,3 (середняки — 15,7 млн, «експертники» — 3,4 млн, приватні промпідприємці — 180 тис.), колгоспи — лише 46 тис. руб.²⁶⁴ 27 жовтня 1929 р. відбулося закрите засідання ВУЦВКу, на якому вирішили не підвищувати загальний рівень самообкладання за 25%²⁶⁵. Але механізм уже діяв, зупиняти його ніхто не наважувався.

7 серпня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили чергову інструкцію здійснення самооподаткування «людності» на «громадські потреби», зобов'язавши місцеві органи влади негайно розпочати кампанію 1929/30 р. по вилученню селянських коштів. Загальні збори скликали сільради оголошуючи їх дату за тиждень, а вони вважалися повноправними, якщо брала участь половина села. Об'єктом самооподаткування були колгоспи, селянські господарства, окремі громадяни, які платили податок. Ставка самообкладання не повинна була перевищувати 30% загальної суми податку, сплачуваного усіма господарствами села²⁶⁶. За планом мало надійти 40 млн, з них на селян припадало 39,5 млн руб.²⁶⁷ 28 жовтня 1929 р. 35 млн руб. «довели» до кожного двору, а реально надійшло 17,6 млн руб., хоча станом на 7 грудня 1929 р. селянам нав'язали 48,2 млн руб. самообкладання, що становило 52% суми сільгосподатку, а 15 січня 1930 р. фінустанови отримали 43,2 млн руб.,²⁶⁸ тобто перевершили відправну цифру. На 1 березня 1930 р. податкові органи вилучили у селян 46 млн руб. по лінії так званого самообкладання, з них питома вага колгоспів становила 0,6%, селян-середняків — 70%, «куркулів» — 28,4%²⁶⁹. Ставка по районах сягала 45–65% суми податку, хоча допускав можливість її доведення до 75% суми сільгосподатку²⁷⁰. Самообкладання відбувалося за п'ятиденками, кварталниками, декадниками, тобто за принципами, формами та методами класичної системи радянського оподаткування. На збирання коштів «усім районам і містам дано максимум 48 годин»²⁷¹, а кампанії набули циклічного характеру.

Чергова кампанія розпочалася 16 серпня 1930 р. згідно постанови ЦВК та РНК СРСР «Про самообкладання людності», а в Україні — з 10 вересня, тобто після прийняття постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про самообкладання людності в 1930–1931 році на задоволення її громадських потреб»²⁷². Податкові органи мали зібрати гроші до 1 листопада 1931 р., відтак селяни ставали учасниками виснажливого річного марафону. Збільшення загальної суми так званого самооподаткування означало посилення індивідуального податково-фіскального тиску на кожне селянське та колективне господарство. Основний тягар самообкладання лягав на колгоспників та селян-одноосібників, тому що вони були фізичними платниками податку. Зокрема, сума самообкладання колгоспників у 12 разів перевищувала суму стягнень колгоспів, а селяни-одноосібники у 1931–1932 рр. сплачували на 25–50% більше від колгоспників²⁷³. Загальна сума

самообкладання у 1931 р. становила 105 млн руб.,²⁷⁴ тобто у два рази з лишком більшою від попереднього року.

Нехтуючи масовим голодомором, режимом «чорних дошок», натуральних штрафів, ставки самообкладання зростали. 8 вересня 1932 р. ВУЦВК та РНК прийняли черговий закон про стягнення цього над податку, встановивши остаточний «реченець» виконання республіканського завдання — 1 грудня 1932 р.²⁷⁵ Пояснюючи особливості здійснення самообкладання у 1932 р., І. Борисов вважав податки «обов'язковою повинністю селян», а самооподаткування — «добровільною формою», хоча закликав «ударити по куркулю». Колгоспи звільнялися від самообкладання, тому що сплачували культзбір, а решта сільського населення, навіть священники, платили²⁷⁶. У 1931 р. самообкладання відбувалося в обсязі 100% суми податку, а новий закон дозволяв від 100 до 150%, для «куркульських» господарств 200%, тобто додатково сплачували подвійну суму сільгоспподатку. Кустарі також обкладалися самооподаткуванням до 120%, якщо мали 275 руб. річного доходу.

13 жовтня 1932 р. уряд доповнив постанову від 8 вересня новим положенням, у якому зазначалося, що одноосібні трудові господарства приміської смуги колишніх округових центрів підлягали самооподаткуванню у розмірі 200% суми податку, а «куркульські» 250%, якщо були «експертниками»²⁷⁷. Принцип добровільності цього виду оподаткування населення, проголошуваний у щорічних постановах про самообкладання, виглядав цинічно, враховуючи той факт, що селян примусово зобов'язували вносити його у два рази більше від суми сільгоспподатку. За перший квартал 1934 р. вдалося стягнути 28 млн руб.²⁷⁸, а протягом 1935 р. ставка була зменшена, яка становила 40–50% до податку²⁷⁹, тобто принцип додаткового оподаткування зберігався, хоча економічно-фінансові можливості селянських та колективних господарств були вичерпані після колективізації, хлібозаготівель, позик. У 1936 р. норми неземлеробських доходів на коня в УСРР становили 680, у 1937 р. 700 руб.²⁸⁰, відтак автоматично зростала сума оподаткування, тому самообкладання за ставками 1932–1933 рр. означало б вирок для господарств. За перше півріччя 1938 р. в СРСР було зібрано 127 млн. руб. самообкладання, а недобір становив 125 млн крб.²⁸¹ Отже, селянський надподаток, функціонування якого лише довершувало систему грошових повинностей, фактично позбавляв господарства внутрішніх витрат на власний соціально-культурний розвиток, але служив фінансовим джерелом формування громадського побуту — лікарень, колбудів, шкіл, бань, амбулаторій, кінотеатрів, зооветеринарних пунктів, хат-читалень. Повсякденність селянського двору зосереджувалася довкола п'ятиденних, декадних, місячних, квартальних, піврічних та річних виплат податку, самообкладання, позик, культзборів, переймаючись не лише пошуком фінансових джерел погашення «державних боргів», а також їх своєчасною виплатою, щоб уникнути іншої форми репресії — арешту майна, опису та продажу з торгів. Життя справді перетворювалося на суцільний страх і жах, від яких не було порятунку, крім голодної смерті.